

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНА РОБОТА З БАТЬКАМИ ОСІБ З ОСОБЛИВИМИ ПОТРЕБАМИ

У статті розглядається проблема соціально-психологічної реабілітації батьків, що виховують дітей з особливими потребами. Висвітлюються різні форми допомоги таким родинам. Пропонується курс тренінгів особистісного зростання, який враховує специфіку особистісної саморегуляції батьків дітей-інвалідів. Описуються результати проведеного формуючого експерименту. Наводяться середні показники, які наочно демонструють ефективність кожного тренінгового заняття. Підкреслюється комплексний та регулярний характер соціально-психологічної реабілітації родин дітей-інвалідів.

Ключові слова: соціально-психологічна реабілітація, батьки осіб з особливими потребами, тренінг особистісного зростання, особистісна саморегуляція.

Постановка проблеми. Проблема інвалідності, в тому числі й дитячої, залишається однією з найбільш гострих проблем у всьому світі. Документ ООН «Families and Disability» свідчить, що кожна четверта сім'я у світі стикається з проблемами інвалідності. За даними Державного комітету у справах сім'ї та молоді (2003 рік) в Україні на кожні 10 тисяч дітей нараховується близько 100 дітей з різними функціональними обмеженнями. В цьому контексті особливим стає положення сім'ї, яка виховує дитину з вадами розвитку. Традиційно проблеми родини, що виховує таку дитину, розглядається виключно скрізь призму проблем самої дитини. Сім'я не сприймається як цілісна соціально-психологічна спільність, яка потребує довготривалого, ретельно спланованого корекційного впливу. Як правило, хвора дитина виокремлюється з даної спільності і стає об'єктом концентрації зусиль родичів і спеціалістів, тоді як психологічний стан її батьків залишається поза межами психокорекційного впливу. Проте навіть абстрактно ситуація батьків таких дітей є трагічною, такою, що створює тривалу негативну психологічну атмосферу, переживання важкої соціальної травми, об'єктивна основа якої є принципово неусувною, такою, що постійно відтворює моменти психологічного травмування. Фактично йдеться про перманентне психічне травмування особистості батьків дітей-інвалідів. Це об'єктивна ситуація, що не зміниться за будь-яких ідеальних умов, усвідомлення цього породжує часто-густо відчуття відчаю і зневіри, коли людське життя втрачає для суб'єкта цінність і сенс.

Крім того, батьки, що виховують дитину-інваліда, потрапляють у становище так званої «соціальної інвалідності», тобто обмеження багатьох можливостей, які мають звичайні люди. Наукові дослідження доводять, що члени таких родин мають певні психологічні труднощі, що пов'язані з дією на їх психіку довготривалих психотравмуючих чинників. Саме це може бути однією з причин, що не дозволяє їм здійснювати в оптимальній формі взаємодію зі своїми дітьми. Отже, не тільки особлива дитина, а й її батьки потребують комплексної соціально-психологічної допомоги.

Однак ми змушені констатувати, що в Україні поки що не існує апробованої системи корекційних заходів, які передбачають комплексну соціально-психологічну реабілітацію родини, в якій виховується дитина з особливими потребами.

Тому у центрі уваги нашої статті перебуває проблема психотравмуючого впливу народження хворої дитини на їх батьків та пошуку шляхів соціально-психологічної підтримки останніх.

Аналіз останніх досліджень.

На жаль, проблема психотравмуючого впливу народження хворої дитини на їх батьків майже ніколи не перебувала у фокусі науково-практичного розгляду (насамперед, через ідеологічні обставини минулого, що не є предметом нашого дослідження) і через те список наукових результатів і публікацій не є чисельним. Проблеми сімей, що виховують дітей з особливими потребами, висвітлюються у працях таких дослідників, як Тиха О. В. (формування самосвідомості батьків, які переживають психотравмуючу ситуацію), Шипіцина Л.М. (взаємини в родинах, де виховуються діти з розумовою відсталістю; особистісні особливості матерів, що виховують дітей з розумовою відсталістю), Ейдемільер Е.Г., Юстіцкіс В. (структурно-функціональні особливості

сімей із психічно хворим; основні напрямки розвитку сім'ї психічно хворого), Майрамян Р.Ф., Вишневський В.А. (поява у батьків різних соматичних захворювань, астеничних та вегетативних розладів, депресивної симптоматики), В.В. Ткачева (виникнення у батьків дітей-інвалідів особистісних порушень, певних характерологічних рис особистості, переважаючих особистісних тенденцій), Іванова І.Б. (соціально-психологічні проблеми родин) та деяких інших. У 2009 році Міжнародним благодійним фондом «Дослідницький центр соціальної політики» було проведено дослідження кризових ситуацій та шляхів їх подолання в сім'ях інвалідів із психічними захворюваннями. Однак дане соціальне дослідження спиралось на досить-таки невеликий масив респондентів: 39 осіб. (2, 100-103). Ми приєднуємося до думки В.В. Ткачевої, яка вважає, що зроблені тільки «перші кроки у вирішенні даної проблеми»[8, 3].

«Під впливом багатьох несприятливих соціально-психологічних факторів», - відмічає Л.М. Шипіцина, – у батьків дітей з особливими потребами формуються такі «особистісні якості, що виділяють їх із загального ряду, роблять відхилення в їхній поведінці явними, створюють специфіку їхнього бачення й оцінки навколишньої дійсності»[10, 230]. Цю думку підтримує і Е.В. Тиха, яка вважає, що «система відносин батьків із дитиною, яка має спеціальні потреби, обумовлює формування особистісного утворення в цих батьків, відмінне від родин, у яких виховуються повноцінні діти»[7, 87]. На специфіку даної категорії батьків вказує і Ткачева В.В. Вона вважає, що «труднощі, які випробовують батьки хворої дитини, значно відрізняються від повсякденних турбот звичайної родини»[8, 3], і виділяє три рівня, на яких проявляються якісні особистісні зміни членів родин даної категорії: психологічний, соціальний та соматичний. Характер змін на психологічному рівні полягає у тому, що мати, в силу важкості переживань, «може бути схильною до розвитку прикордонних форм нервово-психічної патології.»[7, 3] У соціальному сенсі «родина даної категорії стає нетовариською, вибірковою у контактах», зрушення на соматичному рівні знаходять прояв в різних соматичних захворюваннях, астеничних та вегетативних розладах, в різних формах депресивної симптоматики. [7, 4]

Однак, за думкою вчених, саме «психологічні зміни в структурі особистості таких батьків досліджені тільки в аспекті побудови навчально-виховної й реабілітаційної роботи з дітьми-інвалідами.»[7, 76] Тому проблема пошуку шляхів соціально-психологічної підтримки саме батьків дітей з особливими потребами з урахуванням їх психологічних особливостей потребує серйозної уваги як з боку психологів, науковців, так і соціальних працівників.

Серед основних форм допомоги таким родинам дослідники виділяють наступні: інформаційна допомога; формування навичок ефективного опікування; створення груп підтримки; комплексний підхід.

Перебудова регуляторної сфери вимагає цілеспрямованої роботи по створенню та удосконаленню певних механізмів саморегуляції, формуванню особистісно-регуляторних (інструментальних) рис, серед яких одне із перших місць посідає формування упевненості у собі. Саме формування цієї якості і є головною метою створеного нами та впровадженого у практику психокорекційної роботи з матерями дітей-інвалідів тренінг-курсу.

Основний матеріал і результати досліджень

Нами було проведено дослідження, у якому брали участь 120 родин, діти з яких відвідують БТ «Джерела», приватну «Школу - Життя», Спільку матерів розумово відсталих інвалідів Оболонського району м. Києва «Сонячний промінь», БТ допомоги дітям та дорослим інвалідам із розумовими вадами «Голосііво», Громадську організацію Товариство сімей, які виховують дітей з функціональними обмеженнями «Родина» та деякі інші реабілітаційні центри міста Києва. Вік досліджуваних від 19 до 70 років.

Дослідження складалося із чотирьох етапів: 1) визначення специфіки соціальної ситуації, в якій опиняється дана категорія людей; 2) виявлення певних тенденцій, що характеризують особистісні якості останніх в процесі проведення пілотного експерименту; 3) визначення особистісних рис та індивідуально - психологічних особливостей батьків дітей з особливими потребами; 4) діагностика та організація соціально-психологічного навчання даної категорії батьків у процесі групової роботи (формуючий експеримент).

Проведений порівняльний аналіз особистісних рис батьків дітей - інвалідів та батьків здорових дітей дав можливість встановити, що від впливом багатьох несприятливих соціально психологічних факторів у батьків дітей з особливими потребами формуються такі особистісні якості, що виділяють їх із загального ряду, роблять відхилення в їхній поведінці явними, створюють специфіку їхнього бачення й оцінки навколишньої дійсності. Серед таких особистісних

утворень найбільш виразними є завищений рівень егоцентризму та підозрливості, демонстративність, негативне світовідчуття та світосприймання, вибірковість контактів, утрата довільності емоцій, нав'язливий характер переживань, виникнення невротичних проявів та неконструктивних засобів вирішення проблем, самозвинувачення, зниження рівня соціальної та психологічної компетентності, почуття відчуження та ізолюваності. Виявлено, що потяг даної категорії дорослих до самореалізації та необхідність їх адаптації до суспільства зумовлює проходження батьками дітей-інвалідів таких трьох етапів розвитку взаємозв'язку маргінального і самореалізації особистості: етап потрапляння у нове середовище, етап вимушеної адаптації до нової несприятливої ситуації, етап виходу. Визначено компенсаторні механізми та новоутворення, що формуються на кожному з цих етапів; встановлено вісім типів батьків дітей з особливими потребами, кожен із яких відбиває тяжіння до вибору людиною певного життєвого шляху: деструктивного, низькоадаптивного чи конструктивного. Доведено, що при виборі останнього йде активний пошук та використання резервів психіки, сфери саморегуляції.

Результати досліджень дали можливість встановити, що психокорекційна робота з даною категорією батьків має будуватися з урахуванням характеру особистісних змін, що відбуваються на кожному з означених вище етапів адаптації. Був розроблений курс тренінгів особистісного зростання, якій враховує специфіку особистісної саморегуляції батьків розумово відсталих дітей. Дані заняття були спрямовані на формування у останніх адекватної самосвідомості та підвищення рівня соціальної компетентності, сприяли зниженню рівня депресивності, тривожності та егоцентризму, підвищили самопочуття, активність та настрої батьків даної категорії.

За ведучою метою даний тренінг доцільно віднести до тренінгів особистісного росту; за кількістю учасників - об'єктів впливу - до групового тренінгу; за часовим режимом - до циклоїдного (багаторазового) (за класифікацією В. В. Никандрова) [6, 43–45]. Методологічною основою тренінгу особистісного зростання будемо вважати гуманістичну психологію й психотерапію з її баченням особистості як самодостатнього явища, яке безупинно розвивається та спрямоване в майбутнє [6, 24].

Тренінг-курс складається із наступних тем: «Тренінг упевненості у собі», «Контроль над гнівом та вироблення стійкості до фрустрації», «Зміна стресової ситуації», «Розвиток навичок спілкування», «Тренінг соціальних навичок».

Кожне заняття розраховане на 3 години; їх періодичність - раз на тиждень; за цим критерієм їх можна віднести до групи циклоїдного (багаторазового) тренінгу (класифікація В. В. Никандрова). Під час тренінгу проводилася психологічна діагностика за допомогою проєктивних методик («Неіснуюча тварина», «Намалюй свій характер», «МКВ») та тестів особистості: Г. Айзенка, Р. Кеттелла та ін. У розробці та проведенні занять ми спиралися також на свій особистий досвід виховання дитини з особливими потребами, на досвід роботи в недержавній альтернативній організації «Школа-Життя», а також на результати експериментальних досліджень (батьків, що відвідують благодійне товариство «Джерела» та приватну «Школи-Життя»). Діагностування проводилося за допомогою таких методик: анкетування, опитування, інтерв'ювання, біографічний, вивчення продуктів діяльності, бесіди тощо. До кожного заняття готувалися роздавальні дидактичні матеріали; на останньому - видавалися дипломи про успішне закінчення курсу та психологічні карти слухача. Заняття 1–5, 7 спираються на положення С. Гремлінг та С. Ауербаха про те, що ключем до адекватного подолання стресу є здатність відрізнити стресори, які ми можемо контролювати, від стресорів, контроль над якими з нашого боку не можливий. Для різних видів стресових факторів існують різні техніки подолання, опанування якими і є метою розробленого тренінгу. Заняття 6 присвячено вивченню 4-х моделей двозначного спілкування за В. Сатир із метою опанування 5-ю моделлю – гнучкою, або урівноваженою, яка дає можливість людині поважати себе, відчувати свою цілісність, творчий потенціал, красу, здоров'я, силу та любов.

Даний тренінг був проведений серед членів Спілки матерів розумово відсталих інвалідів «Сонячний промінь» , Благодійного товариства допомоги дітям та дорослим інвалідам із розумовими вадами «Голосієво», Громадської організації Товариство сімей, які виховують дітей з функціональними обмеженнями «Родина», батьків, які відпочивали разом із дітьми у літньому таборі «Берегиня», а також матерів, що відвідують Київський міський центр соціальних служб для молоді (ССС «Центр соціалізації молоді з функціональними обмеженнями»).

Результати проведеного формуючого експерименту показали, що розроблена нами програма тренінгів з урахуванням особистісних особливостей батьків «ненаучуваних» дітей є

досить ефективною. Показником позитивного впливу занять на дану категорію дорослих стало загальне зниження рівня депресивності (Питальник депресивності Бека) по 1-й групі з 16,8 балів до 7,8 балів (– 9 балів), по 2-й - з 19,25 балів до 9 балів (– 10,25 балів), по 3-й - з 8 балів до 6,33 балів (– 1,67), по 4-й - з 10,88 балів до 6,33 балів (– 4,55 балів), а по 5-й – з 7,8 балів до 1,5 бали (– 6,3 балів).

Середні показники по тренінгу (оцінка кожного заняття за 10-ти бальною шкалою – чим вище показник, тим більше сподобалося заняття) розподілилися наступним чином:

Таблиця

Оцінка занять

№ заняття	Назва заняття	Середнє арифметичне (СА)
1.	Тренінг упевненості у собі: формування концептуального уявлення проблеми впевненості та початкових навичок упевненої поведінки.	9
2.	Тренінг упевненості у собі: формування навичок розрізнення та використання конструктивних та неконструктивних думок.	7,2
3.	Тренінг упевненості у собі: формування навичок планування впевненого контакту з використанням системи ОВУП.	8,5
4.	Контроль над гнівом та вироблення стійкості до фрустрації.	8,6
5.	Зміна стресової ситуації.	9,7
6.	Розвиток навичок спілкування.	9
7.	Тренінг соціальних навичок.	9,2

Апробовані нами заняття були засобом відпрацювання оптимальних психічних і поведінкових реакцій на виклики соціальної повсякденності, на побутові колізії соціального світу, що часто-густо через особливості нинішнього етапу розвитку українського суспільства є вкрай некомфортним, фрустраційним для таких родин.

Висновки. Оскільки можливості змінити світ навколо себе, тобто життєву ситуацію, дуже обмежені, то в даному випадку на перший план виходить необхідність зміни особистісних пріоритетів, корекції (психологічної, філософсько-світоглядної, етичної) самої особистості людини, яка пережила та переживає таке глибоке потрясіння. Як вважають дослідники, наявність соціальної підтримки з боку суспільства і особливо групи близьких (і не тільки за родинною ознакою) людей впливає на успішність подолання наслідків травматичного стресу у найбільшому ступені. (4) Тому саме організація групи психологічної підтримки та проведення тренінгів з членами родин, що мають спільні проблеми, можуть бути корисним паліативом, тобто частковим пом'якшенням особистого переживання перманентної кризи психологічного стану.

Однак оскільки екстремально-стресова ситуація описаних родин є постійною, не одномоментною, то й реабілітація має бути постійною, на регулярній основі. Надзвичайно складний комплекс проблем таких родин вимагає допомоги в їхньому розв'язанні на доволі високому професійному рівні. Сьогодні така спеціалізація не передбачена навчальними планами відділень соціальної роботи вищих навчальних закладів України, немає такої спеціальності й в номенклатурі спеціальностей, передбачених державним комітетом праці України. Проте батьки дітей-інвалідів вже сьогодні надзвичайно потребують консультацій, порад, навчання, медичної, юридичної допомоги з боку спеціалістів саме такого профілю, комплексної соціально-психологічної підтримки з урахуванням специфіки роботи з даною латентною маргінальною групою. І саме соціальні служби в Україні можуть грати головну роль в організації такої системи комплексної регулярної соціально-психологічної підтримки родин дітей-інвалідів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Ви не самотні (на допомогу батькам дітей з особливими потребами) / Авт. кол., за ред. Т. Д. Ілляшенко. –К.: Ніка–Центр, 2002. – 40с.
2. Жмир В., Циганок С. Дослідження кризових ситуацій та шляхів їх подолання в сім'ях інвалідів із психічними захворюваннями / В. Жмир, С. Циганок // Соціальна політика і соціальна робота. – 1999. – №3–4 (11–12). – С.100–125
3. Іванова І. Б. Соціально-психологічні проблеми дітей-інвалідів. – К., 2000. –83с.
4. Лебедев В. И. Личность в экстремальных ситуациях. – М., 1989. –С. 41–48, 101–123, 231–248, 296–302.

5. Майромян Р. Ф. Семья и умственно отсталый ребенок. Дис. канд. мед. наук. М., 1976.
6. Никандров В. В. Антитренинг, или Контуры нравственных и теоретических основ психотренинга: Учеб. пособие. – СПб.: Речь, 2003. – 176с.
7. Тихая Э. В. Коррекция психического развития в процессе обучения младших школьников с аномалиями зрения: Дис... канд. психол. наук: 19.00.07 / Днепропетровский национальный ун-т. – Днепропетровск, 2001.
8. Ткачева В. В. О некоторых проблемах семей, воспитывающих детей с отклонениями в развитии // Дефектология. – 2008. – №4. – С.3–9.
9. Франкл В. Психотерапия на практике / М. Паньков (пер. с нем.), В. Певчев (пер. с нем.). — СПб.: Речь, 2001. – 251с.
10. Шитицина Л. М. «Необучаемый» ребенок в семье и обществе. Социализация детей с нарушением интеллекта. – СПб: Изд-во «Дидактика Плюс», 2002. – 496с.
11. Эйдемиллер Э. Г., Юстицкис В. Психология и психотерапия семьи. – СПб.: Издательство «Питер», 1999. – 656с.
12. Юн Герда. Дети с отклонениями. – Кишинев: «Штитница», 2007. – 176с.
13. Юрьева Л. Н. Кризисные состояния: Монография. – Д.: Арт-Пресс, 1998. – 161 с.
14. Horowitz M. J. Stress response syndromes. 2nd ed. – Northvale, NJ: Aronson, 1986.

М. И. Радченко

СОЦИАЛЬНОПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ РАБОТА С РОДИТЕЛЯМИ ЛИЦ С ОСОБЕННЫМИ ПОТРЕБНОСТЯМИ

***Резюме.** В статье рассматривается проблема социально-психологической реабилитации родителей, воспитывающих детей с особыми потребностями. Освещаются различные формы помощи таким семьям. Предлагается курс тренингов личного роста, который учитывает специфику личностной саморегуляции родителей детей-инвалидов. Описываются результаты проведенного формирующего эксперимента. Приводятся средние показатели, которые наглядно демонстрируют эффективность каждого тренингового занятия. Подчеркивается комплексный и регулярный характер социально-психологической реабилитации семей детей-инвалидов.*

***Ключевые слова:** социально-психологическая реабилитация, родители лиц с особыми потребностями, тренинг личностного роста, личностная саморегуляция.*

M. Radchenko

PSYCHOSOCIAL WORK WITH PARENTS OF PEOPLE WITH DISABILITIES

***Summary.** The problem of social and psychological rehabilitation of parents having children with special needs. Highlights the various forms of assistance to such families. Proposed training course of personal growth that takes into account the specifics of personal self parents of children with disabilities. Described the results of formative experiment. We present average that demonstrate the effectiveness of each training session. Emphasized the complex nature and regular social and psychological rehabilitation of families of children with disabilities.*

***Keywords:** social and psychological rehabilitation, parents of people with disabilities, training of personal growth, personal self-regulation*